

**НА ЗАХИСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ:
ДИПЛОМАТИЧНА МІСІЯ Д. ЦАНКОВА ТА
М. БАЛАБАНОВА У 1876–1877 РР.**

Марія Крютченко

кандидат історичних наук, старший викладач,
кафедра нової та новітньої історії,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна
e-mail: m.l.kriutchenko@karazin.ua, ORCID: 0000-0002-1582-3814

Стаття присвячена дослідженню питання про дипломатичну місію Драгана Цанкова та Марко Балабанова у 1876–1877 рр. Ця дипломатична місія різко відрізнялася від поодиноких випадків поїздок закордон інших болгарських представників. Перш за все тим, що це була не індивідуальна, а колективна ініціатива з метою представити болгарські інтереси перед великими державами. Дипломати відвідали Відень, Лондон, Париж, Рим і Санкт-Петербург. Робота Д. Цанкова та М. Балабанова мала кілька позитивних для Болгарії результатів: болгарські події були відображені у світовій пресі; широка політична діяльність у столицях західноєвропейських держав і Росії увінчалася успіхом і визнанням існуючих проблем; делегати зарушилися підтримкою багатьох європейських політиків, що було вкрай важливим перед проведенням міжнародної конференції у Константинополі. Незважаючи на відсутність офіційних повноважень і спроби дискредитації болгарських делегатів турецькою владою, можна з упевненістю констатувати, що подорож Цанкова й Балабанова за змістом, масштабом і наслідками була найбільшою та найважливішою дипломатичною акцією за всю історію болгарсько-го національно-визвольного руху.

Ключові слова: Болгарія, Д. Цанкова, М. Балабанов, дипломатична місія

**IN DEFENSE OF THE NATIONAL INTERESTS:
THE DIPLOMATIC MISSION OF D. TSANKOV AND
M. BALABANOV IN 1876-1877**

Mariia Kriutchenko

Ph.D. (History), Senior Lecturer, Department of Modern and Recent History,
V. N. Karazin Kharkiv National University 4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine,
e-mail: m.l.kriutchenko@karazin.ua, ORCID: 0000-0002-1582-3814

The article is devoted to the study of the issue of the diplomatic mission of Dragan Tsankov and Marko Balabanov in 1876-1877. First of all, it was not an individual but a collective initiative to represent Bulgarian interests in Western European countries. In order not to arouse suspicion among the Turkish authorities, D. Tsankov and M. Balabanov traveled separately, agreeing to meet in Vienna, where the diplomatic visits began. The diplomats visited Vienna, London, Paris and Rome, and then went to the capital of the Russian Empire. Among the European countries, the trip to England was the most successful, and after that the attention of both the European press and influential people increased to the Bulgarian representatives. But, in addition to the great powers in Europe, the diplomats also enlisted the support of St. Petersburg. The work of D. Tsankov and M. Balabanov had several positive results for Bulgaria: Bulgarian events were reflected in the world press; extensive political activity in the capitals of Western European countries and Russia was crowned with success and recognition of existing problems; the delegates enlisted the support of European politicians, which was extremely important before the conference of the great powers in Constantinople. Despite the lack of official credentials and attempts to discredit the Bulgarian delegates by

the Turkish authorities, it is safe to say that the delegation of Tsankov and Balabanov was the largest and most important diplomatic action in the history of the Bulgarian national liberation movement in terms of content, scale, and consequences.

Keywords: Bulgaria, D. Tsankov, M. Balabanov, diplomatic mission

Квітневе повстання 1876 р. стало апогеєм боротьби болгар за звільнення з-під п'ятивікового османського ярма. Після жорсткого придушення повстання серед болгар визріла ідея донести до європейської спільноти нагальні проблеми свого народу. Міжнародний розголос можна було отримати лише за допомогою роботи дипломатичних агентів, якими стали Драган Цанков та Марко Балабанов.

Не дивлячись на молодий вік, ще до звільнення Болгарії від турецького панування Драган Цанков та Марко Балабанов були помітними особистостями у громадсько-політичному житті країни. Квітневе повстання вивело болгарське питання у порядок денний конференції послів великих держав. Але автономності у Болгарії ще не було, тому виникла ідея створення «таємної» дипломатичної місії для візитів до ключових європейських країн та Російської імперії.

Історіографія питання представлена працями болгарських дослідників П. Божинова (Bozhinov 2012), Р. Генова (Genov), М. Ковачевої (Kovacheva 1982), Д. Косева (Kosev 1948), Х. Христова (Hristov 1958) та ін., а також англійських науковців Р. Шеннона (Shannon 1963), Р. Сітон-Вотсона (Seton-Watson 1935) та ін. У дослідженні використані документи Наукового архіву Болгарської академії наук (SA-BAS), Болгарського історичного архіву Національної бібліотеки імені святих Кирила і Мефодія (ВНА), спогади М. Балабанова (Balabanov 2013), особиста кореспонденція Д. Цанкова, матеріали преси тощо.

Напередодні Квітневого повстання Д. Цанков та М. Балабанов перебували у Константинополі. Тут Д. Цанков займався видавничою справою та продовжив просвітницьку діяльність. Він опікувався підтримкою шкіл, редагував журнал «Читалище», почав друк періодичного видання «Ръководител на основното учение», де розглядав педагогічні та методичні питання освітнього процесу в болгарський школах. Займався також перекладами популярної зарубіжної літератури. М. Балабанова у 1871 р. обрали представником та секретарем скликаного болгарського Церковно-народного собору, на якому ухвалювався статут екзархату. Пізніше Балабанов був редактором газети «Век» (1874–1876 рр.).

Після жорстокого придушення Квітневого повстання авторитетні представники болгарського народу почали збиратися на таємних зустрічах для обговорення плану дій задля привернення уваги європейських країн до проблеми османського панування. До слова, Д. Цанков особисто болісно відреагував на масову загибель співвітчизників під час повстання. Своє переживання у різкій формі він висловлював перед членами Змішаного комітету екзархату, вимагаючи від Порти формування болгаро-турецької комісії для розслідування репресій з боку башибузуків. Цанков і Балабанов одними з перших опублікували свідчення про свавілля турків і загибель величезної кількості болгар під час придушення повстання.

Після декількох зустрічей за пропозицією екзарха Антима I (перший за часом затверджений Портою очільник Болгарського екзархату у 1872–1877 рр. – М.К.) було прийнято рішення відправити Драгана Цанкова та Марко Балабанова до Європи, де делегати мали розповісти про страждання болгарського народу під османським ярмом.

Дипломатична місія Д. Цанкова і М. Балабанова помітно відрізнялася від поодиноких випадків поїздок закордон інших болгарських представників. Перш за все тим, що це була не індивідуальна, а колективна ініціатива з метою представити болгарські інтереси у західноєвропейських державах.

В окремих ситуаціях за допомогою зарубіжної преси та інформації про історію та сучасні події у Болгарії вже говорив такий видатний болгарський діяч, як Ст. Панаретов (Bozhinov 2012, 221–223). Константинопольські болгарі навіть надіслали йому листа із запитанням приєднатися до складу місії. Однак із невідомих причин адресат отримав його тоді, коли Цанков і Балабанов вже перебували у Лондоні (Kovacheva 1982, 222).

Перевівши свою сім'ю з Константинополя у Свіштов, Драган Цанков, натхненний важливою для Болгарії місією, готувався вирушити в Європу. Місія від Болгарського ек-

зархату розпочалася 3 серпня 1876 року. Щоб не викликати підозри турецької влади, Цанков вирішив подорожувати окремо від Балабанова, домовившись з ним зустрітися у Відні. Цанков прямував через Бухарест по Дунаю, а Балабанов – морем через м. Трієст (Bozhinov 2012, 228).

Одночасно з від'їздом дипломатичних агентів розпочалася підготовча робота на місцях. Болгарська колонія у Константинополі за підтримки діячів-екзархівців збирала рекомендаційні листи з різних регіонів країни, щоб делегація могла говорити про проблеми болгар, описаних в листах і закріплених підписами мешканців регіонів (ВНА, оп. 1, а.е. 1–3, л. 12). Листи зібрали не так швидко, як очікував Д. Цанков. Лише за місяць архімандрит Методій Кусев передав матеріал для дипагентів, який містив загальну інформацію про болгарські регіони та рекомендаційні листи з сіл Скопського, Кюстендільського, Враненського, Малашевського, Мелешкського, Прилепського та інших округів (ВНА, оп. 1, а.е. 1–3, л. 14). У процесі підготовки матеріалів архімандрит М. Кусев уточнив у Д. Цанкова і М. Балабанова, які території передбачається звільнити й наділити в майбутньому автономією, і чи будуть у ці території входити Південна Болгарія (Фракія) і Західна (Македонія) (SA-BAS, ф. 43к, оп. 1, а.е. 1, л. 6). У результаті листування і дипагенти, і архімандрит дійшли до єдиної думки: необхідно захищати цілісність нації у трьох географічних регіонах: Мезії, Фракії та Македонії.

Поки архімандрит М. Кусев у другій половині 1876 року організував збір інформації, Д. Цанков встановив контакти з російським посольством у Відні. Є відомості, що ще до прибуття в австрійську столицю Балабанова Цанков зустрічався з російськими дипломатами. «Коли я прибув до Відня, я представився (Євгенію) Новікову (російський посол – *М.К.*), який сказав, що від нас не було листа, й він не знає про нашу місію», – писав Д. Цанков своєму приятелю Т. Бурмову (Sabev 1992, 445). Після приїзду Балабанова вони удвох повторно відвідали російського посла й надалі підтримували з ним зв'язок. Новіков пообіцяв, що Санкт-Петербург повідомить великі сили про болгарську дипломатичну місію (Sabev 1992, 445–446), а також нагадав про необхідність встановлення офіційних відносин з екзархом (Sabev 1992, 445).

У перший місяць перебування в австрійській столиці Цанков і Балабанов вирішили розділитися: перший залишився у Відні, а другий вирушив до Парижу, де 26 серпня 1876 р. відвідав російське посольство (Balabanov 2013, 132). Тоді як Д. Цанков став шукати впливових осіб. В Австро-Угорщині. Він підтримував відносини з відомим угорським вченим Феліксом Каницою (Sabev 1992, 446), котрий виступив посередником у спілкуванні з австрійським урядом. Столична влада висловлювала побоювання щодо можливого утворення «південнослов'янського царства» (Sabev 1992, 446). Цанков аргументував: «Таке царство є у сербів, а болгарський народ за історичною спадщиною, за своєю чисельністю, географічним положенням і за можливостями розвиватися в землеробстві, промисловості, торгівлі та освіті, хоче бути болгариним, а не сербом» (Sabev 1992, 446). На запитання про сильний російський вплив на болгарській території, підкреслюючи прагнення свого народу до національного визволення, Цанков ствердив: «Цей народ готовий впасти в обійми будь-кого іншого, крім турка» (Sabev 1992, 446). Д. Цанков домігся зустрічі і з австрійським міністром закордонних справ. Однак розмова була недовга і безрезультатна, тож вони домовилися зустрітися ще раз після того, як об'їдуть з візитами інші країни.

На спроби встановити контакти з австрійською владою реагувала місцева преса. Так, в одній з віденських газет головний редактор якої був поляк Бр. Волуовські, була надрукована стаття про російську допомогу болгарським делегатам. «Якщо Москва допомагає, значить вона заволодіє Болгарією» (Makgahan), – припускалося в періодичному виданні. Цанков спростовував інформацію про таку допомогу: «У Москви немає ніякого інтересу щодо заволодіння Болгарією... Ми, болгарі, не можемо і не будемо підозрювати єдиного приятеля, котрий у горі подавав нам руку» (SA-BAS, ф. 17к, оп. 1, а.е. 358, л. 17). Однак попереджав: «Якщо Москва буде єдиною, хто буде в змозі змусити турків зробити те, чого ми хочемо (дати автономію Болгарії), тоді ми будемо солідарні з Росією» (SA-BAS, ф. 17к, оп. 1, а.е. 358, л. 17).

На всіх зустрічах і у відповідях пресі Д. Цанков наголошував на природному бажанні свого народу здобути політичну волю. Він говорив про виснаження болгар і їхнє право на

власну автономну державу. Балабанову, який перебував у Парижі, він радив підняти питання про неможливість проведення реформ над християнськими народностями, зокрема, над болгарською. Це був важливий момент у роботі Цанкова і Балабанова, адже таким чином вони привертали увагу до того, що обіцяні раніше Портою реформи так і не були проведені.

Натомість екзархат розіслав рекомендаційні листи у західноєвропейські столиці. Д. Цанков вирушив у Париж, де 9 вересня 1878 р. спільно з М. Балабановим навідався до редакцій місцевих газет, щоб домовитися розміщувати проболгарські матеріали (Sabev 1992, 446). Тут він зустрівся з уже добре знайомим йому католицьким священником Ж. Боре, який назвав справу делегатів «священної місією» (Balabanov 2013, 139).

Після Франції Цанков і Балабанов відвідали Англію. У Лондоні дуже болісно сприйняли події Квітневого повстання 1876 р., у місті були проведені мітинги проти туркофільської політики консервативного уряду (Kosev 1948, 47). Опозиційна уряду Ліберальна партія підтримала болгарську пропаганду. У вересневій та жовтневій пресі можна було побачити статті про Болгарію, одна з яких була опублікована 6 вересня 1876 р. і мала заголовок «Болгарські жахи і Східне питання» (Shannon 1876, 129). Делегати зустрічалися з редакцією головного друкованого органу лібералів і висловлювали подяку за публікацію матеріалів про болгар (Daily News, 1876). Д. Цанков і М. Балабанов вели листування та зустрічалися з лідером опозиції В. Гладстоном, автором вищезгаданої статті (Genov 2001, 235). Останній цікавився сучасними подіями в Болгарії, зокрема наявністю в країні людей, котрі могли б скласти єдине керівництво тощо (Sabev 1992, 446). Після знайомства з представниками англійської опозиції М. Балабанов поїхав у Манчестер, а Д. Цанков 17 вересня 1876 р. зустрівся з царським послом графом П. Шуваловим, що вкотре підтверджувало його надію на допомогу Росії.

Основний документ, що містив детальний опис того, що просили болгар, називався «Мемоар». Його повинні були вручити уряду кожної з відвідуваних країн. У документі стверджувалося, що Болгарія не зазіхає на європейські інтереси, а демократична громадськість визнає священне право кожного народу бути вільним і вести самостійне життя. У документі було наголошено про необхідність надання болгарському народові «повної автономії з народним урядом» (SA-BAS, op. 1, a.e. 357, l. 24). Також містилося пояснення, що болгар не будуть вдаватися до «відчайдушних вчинків», тобто революційних дій, які можуть стати заразним прикладом для західноєвропейських країн і, відповідно, – викликати небезпеку для стабільності ситуації в Європі (The Times, 1876, 10 July).

Під натиском громадської думки туркофільський уряд на чолі з Б. Дізраелі був змушений визнати болгарських делегатів (Genov 2001, 235). Після зустрічі з міністром закордонних справ лордом Дербі болгарські представники розпочали офіційні візити до урядів великих держав. Сам міністр говорив про те, що надання автономії можливе, та головне – не допустити нової війни (Seton-Watson, 309).

Англійська преса сприяла підвищенню рівня впізнаваності Цанкова і Балабанова. Одна з найпопулярніших брошур, яка вийшла великим накладом англійською і французькою мовами, називалася «Болгарія та два її делегата» (Balabanov 2013, 265) та містила коротку інформацію про дипагентів й історичний нарис про Болгарію і сучасне становище країни. У Болгарії також висвітлювали результати роботи дипломатичної місії. Про Цанкова і Балабанова писали в газетах «Български глас», «Нова България», «Стара планина». Делегатів підтримували на батьківщині та за кордоном (крім туркофілів, які мали свої інтереси, наприклад, збереження великих турецьких ринків). Однак Порто також вжила заходів, щоб запобігти болгарській пропаганді, зокрема надіслала листи консульствам Османської імперії у Лондоні, Відні, Берліні та Римі (Yastrebov et al. 1916, 185). Імперська кореспонденція всіляко дискредитувала Цанкова і Балабанова в очах європейської громадськості, називаючи їх самозванцями та зрадниками.

Після Лондона болгарські делегати повернулися в Париж. Здобувши неабияку славу в Англії, домовлятися про зустрічі з високими посадовцями стало значно легше. У французькій столиці болгарські Цанков і Балабанов вирушили з візитом до міністра закордонних справ – герцога Луї Деказа. Він висловив свою симпатію намірам болгар і заявив, що Болгарія повинна отримати автономію (Balabanov 2013, 345). Болгарських представників підтримували французькі вчені та письменники, зокрема В. Гюго, Е. Жирарден та інші.

Останній, як журналіст і редактор відомої паризької газети «La France», допоміг болгарським представникам, розмістивши у своєму періодичному виданні статтю про культурне піднесення болгарського народу у період Відродження (Yastrebov et al. 1916, 187).

16 листопада 1876 р. Д. Цанков і М. Балабанов залишили Францію та відправилися до Італії. Поїздка до Риму була не менш плідною. Італійці влаштовували мітинги та демонстрації на підтримку болгар. 22 листопада Д. Цанков і М. Балабанов зустрілися з прем'єр-міністром А. Депретісом і міністром закордонних справ Л. Мелегарі. Італійська сторона запевнила делегатів у тому, що на майбутній конференції великих сил у Константинополі підтримає болгар у їхньому прагненні отримати автономію (Balabanov 2013, 349).

На початку грудня 1876 р. делегати прибули до Німеччини, де мали аудієнцію в імперського канцлера. Отто фон Бісмарк сказав, що болгари можуть розраховувати на допомогу Росії, але виявив побоювання, що Санкт-Петербург буде намагатися встановити свою сферу впливу в регіоні. Не дивлячись на відвідування редакцій найбільш популярних газет «National Zeitung» і «Norddeutsche Allgemeine Zeitung», попрацювати з місцевою пресою не вдалося.

Важливою для Д. Цанкова і М. Балабанова була поїздка до Російської імперії. Місцеві газети одні з перших почали друкувати статті про криваве Квітневе повстання. Заголовки статей рясніли темою національного визволення болгарського народу (Hristov 1958, 43). Надана Росією допомога Сербії у війні з Османською імперією обнадіювала Цанкова (Balabanov 2013, 386), тому що геополітичні інтереси Росії збігалися з прагненнями балканських народів стати незалежними. До того ж, після Кримської війни Санкт-Петербург хотів взяти реванш і був готовий діяти рішуче.

Болгарських делегатів радо прийняли у російській столиці, куди вони прибули наприкінці 1876 р. Спершу Д. Цанков і М. Балабанов зустрілися з канцлером А. Горчаковим, котрий запевнив їх у своїй підтримці. «Уся Росія за вас», – говорив канцлер (Balabanov 2013, 387–389). Також про свою підтримку заявили російський посол в Константинополі Н. Ігнат'єв, військовий міністр Д. Мілютін (Balabanov 2013, 387–389), російський громадський діяч, слов'янофіл князь В. Черкаський (Hristov 1958, 44), інші відомі державні та громадські діячі, письменники і публіцисти (Balabanov 2013, 387–389).

Приїом імператора Александра II був досить теплим. М. Балабанов у своїх щоденниках вказав, що це був найбільш знаменний день за всю роботу дипломатичної місії (Balabanov 2013, 378). 11 грудня 1876 р. у Зимовому палаці Цанков і Балабанов сказали російському царю, що чекають від нього та його народу порятунку (Balabanov 2013, 387–389). Наприкінці промови делегати навіть пустили сльозу (Balabanov 2013, 378). Цар також був зворушений. Він запевнив їх у особистій підтримці болгарського народу, наголосивши на тому, що Росія зробить усе можливе, щоб болгари домоглися своїх цілей мирним шляхом. В іншому випадку «Ми будемо рухатися вперед і виконаємо свій обов'язок» (Balabanov 2013, 380), – сказав Александр II на завершення аудієнції.

Пізніше Д. Цанков згадував, що російський уряд цікавився таким: у разі відступу турецьких військ, чи достатньо буде у Болгарії продовольства для російської армії і чи будуть сформовані болгарами ополчення з добровольців. «На ці питання ... я був щасливий відповісти ствердно» (Yastrebov et al. 1916, 189), – сказав Цанков.

Таким чином, після плідної поїздки до Санкт-Петербурга, сповнені натхнення та надій, наприкінці грудня 1876 р. Д. Цанков і М. Балабанов повторно вирушили з коротким візитом до Відня, щоб зустрітися з міністром закордонних справ графом Г. Андраші. Той наголосив, що Австро-Угорщина є прибічником мирного врегулювання болгарського питання і поступового полегшення долі поневолених народів на Балканському півострові. Поїздка виявилася вдалою. Тож після успішних перемовин в Англії та Франції, Австрія також підтримала болгар за умови збереження стабільності в Європі. На цьому дипломатична місія у січні 1877 р. закінчилася.

Проведена Д. Цанковим і М. Балабановим робота мала кілька позитивних для Болгарії результатів: болгарські події знайшли відображення у світовій пресі; широка політична діяльність у столицях західноєвропейських держав і Росії увінчалася успіхом і визнанням існуючих проблем; делегати заручилися підтримкою багатьох державних топ-чиновників, що було вкрай важливим перед проведенням конференції великих держав у Константинополі. Незважаючи на відсутність офіційних повноважень і спроби

дискредитация българських делегатів турецькою владою, можна з упевненістю констатувати, що делегация Цанкова й Балабанова за змістом, масштабом і наслідками була найбільшою та найважливішою дипломатичною акцією за всю історію болгарського національно-визвольного руху.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Daily News. 1876, 24 August.
Gladstone, W. E. 1876. Bulgarian Horrors and the Question of the East. London, J. Murray, 45 p.
Parliamentary Papers. 1878. Reprint. London, Forgotten Books, 2013, p. 553–554.
Seton-Watson, R. W. 1935. Disraeli, Gladstone and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics. USA, Macmillan and Company, 590 p.
Shannon, R. T. 1963. Gladstone and Bulgarian Agitation 1876. London, Nelson's Studies in Modern History, 308 p.
Swinburne, A. Ch. 1893. The Ballad of Bulgarie. London, Printed for Private Circulation, 15 p.
The Times. 1876, 10 July.
The Times. 1876, 8 July.
Balabanov, M. 2013. Stranitsa ot politicheskoto ni vazrazhdane [A Page from Our Political Revival]. Sofia, Izdatelstvo „Stefan Dobrev“, 500 s. (In Bulgarian).
Балабанов, М. 2013. Страница от политическото ни възраждане. София, Издателство „Стефан Добрев“. 500 с.
Bozhinov, P. 2012. Tsarigradskite balgari mezhdur reformite i revolyutsiyata 1875–1877 [The Bulgarians of Constantinople between the Reforms and the Revolution 1875–1877]. Sofia, AI „Prof. Marin Drinov“, 460 s. (In Bulgarian).
Божинов, П. 2012. Цариградските българи между реформите и революцията 1875–1877. София, АИ „Проф. Марин Дринов“. 460 с.
Balgarski Ekzarh Yosif I: Dnevnik 1992. [Bulgarian Exarch Joseph I: Diary]. Pod red. na prof. D-r T. Sabev. Sofia, Universitetsko izd-vo „Sv. Kliment Ohridski“, 918 s. (In Bulgarian).
Български Екзарх Йосиф I: Дневник. 1992. Под ред. на проф. д-р Т. Събев. София, Университетско изд-во „Св. Климент Охридски“. 918 с.
ВНА. Balgarski istoricheski arhiv pri Natsionalna biblioteka «Sv. Sv. Kiril i Metodiy» [Bulgarian Historical Archive at the National Library “St. St. Cyril and Methodius”], korespondentsia na Dragan Tsankov s ruski generali i diplomati, f. 11 «Dragan Tsankov», op. 1, a.e. 26, l. 1–33. (In Bulgarian).
БИА. Български исторически архив при Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, ф. 11 „Драган Цанков“, оп. 1, а.е. 26, л. 1–33.
ВНА. Balgarski istoricheski arhiv pri Natsionalna biblioteka «Sv. Sv. Kiril i Metodiy» [Bulgarian Historical Archive at the National Library “St. St. Cyril and Methodius”], f. 12. “Nedyalka Tsankova-Lyudskanova”, op. 1, a.e. 1–3, l. 1–88. (In Bulgarian).
БИА. Български исторически архив при Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, ф. 12. „Недялка Цанкова-Людсканова“, оп. 1, а.е. 1–3, л. 1–88.
Genov, R. V imeto na humannostta, natsionalnite interesi i imperiyata: politicheskite debati v britanskoto obshtestvo po vreme na Iztochnata kriza ot 1870-te godini [In the Name of Humanity, National Interest and Empire: Political Debates in British Society during the Eastern Crisis of the 1870s]. URL: <https://ebox.nbu.bg/hist/ne3/09%20Rumen%20Genov%20+%20r.pdf> (Date of the application 05.06.2023). (In Bulgarian).
Генов, Р. В името на хуманността, националните интереси и империята: политическите дебати в британското общество по време на Източната криза от 1870-те години. URL: <https://ebox.nbu.bg/hist/ne3/09%20Rumen%20Genov%20+%20r.pdf>.
Kamenov, P. 2002. Graf Andrashi i Balkanite, 1867–1890 [Count Andrassy and the Balkans, 1867–1890]. Sofia, Fondatsia, 255 s. (In Bulgarian).
Каменов, П. 2002. Граф Андраши и Балканите, 1867–1890. София, Фондация. 255 с.
Kovacheva, M. 1982. Dragan Tsankov. Obshtestvenik, politik, diplomat do 1878 godina [Dragan Tsankov. Public Figure, Politician, Diplomat until 1878]. Sofia, Nauka i izkustvo, 277 s. (In Bulgarian).
Ковачева, М. 1982. Драган Цанков. Общественик, политик, дипломат до 1878 година. София, Наука и изкуство. 277 с.
Kosev, D. 1948. Nachalo na antiruskata politika na balgarskata edra burzhoazia i P. R. Slaveykov [Beginning of the anti-Russian Policy of the Bulgarian Big Bourgeoisie and P. R. Slaveykov]. *Istoricheski pregled*, № 2, s. 165–185. (In Bulgarian).
Косев, Д. 1948. Начало на антируската политика на българската едра буржоазия и П. Р. Славейков. *Исторически преглед*, № 2, с. 165–185.

Макгахан, Дж. Турските зверства в България [Turkish Atrocities in Bulgaria]. Prevel S. Stambolov. (Date of the application 12.06.2023). URL: <http://stefan-stambolov.blogspot.com/2015/06/1.html> (In Bulgarian).

Макгахан, Дж. Турските зверства в България. Превел С. Стамболов. URL: <http://stefan-stambolov.blogspot.com/2015/06/1.html>.

SA-BAS. Nauchen arhiv na Balgarska akademia na naukite [The Scientific Archive of the Bulgarian Academy of Sciences], dokumenti za biografia na Dragan Tsankov (1828–1896), f. 43k «Tsankov, Dragan», op. 1, a.e. 1, l. 1–36. (In Bulgarian).

НА-БАН. Научен архив на Българска академия на науките, документи за биография на Драган Цанков (1828–1896), ф. 43к „Цанков, Драган“, оп. 1, а.е. 1, л. 1–36.

SA-BAS. Nauchen arhiv na Balgarska akademia na naukite [The Scientific Archive of the Bulgarian Academy of Sciences], dokumenti za Dragan Tsankov, f. 17k «Ivan Shishmanov», op. 1, a. e. 358, l. 1–78. (In Bulgarian).

НА-БАН. Научен архив на Българска академия на науките, документи за Драган Цанков, ф. 17к „Иван Шишманов“, оп. 1, а.е. 358, л. 1–78.

SA-BAS. Nauchen arhiv na Balgarska akademia na naukite [The Scientific Archive of the Bulgarian Academy of Sciences], Dragan Tsankov (1828–1911): statii, rakopisi i materialii, f. 17k «Ivan, Shishmanov», op. 1, a.e. 357, l. 1–47. (In Bulgarian).

НА-БАН. Научен архив на Българска академия на науките, Драган Цанков (1828–1911): статии, ръкописи и материали, ф. 17к „Иван Шишманов“, оп. 1, а.е. 357, л. 1–47.

Pantev, A. 1981. Balgarskiyat vopros vav Velikobritania [The Bulgarian Question in Great Britain]. Sofia, Otechestven front, 184 s. (In Bulgarian).

Пантев, А. 1981. Българският въпрос във Великобритания. София, Отечествен фронт, 184 с.

Sradets. 1884, July 21, numb. 37. (In Bulgarian).

Сръдец. 1884, 21 юли, бр. 37.

Hristov, N. 1958. Ruskata obshtestvenost i balgarskoto natsionalnoosvoboditelno dvizhenie v navecherieto na Rusko-turskata voyna ot 1877–1888 g. [The Russian Public and the Bulgarian National Liberation Movement on the Eve of the Russo-Turkish War of 1877-1888]. *Osvobozhdenie na Bulgaria ot tursko igo*. Sofia, s. 39–48. (In Bulgarian).

Христов, Х. 1958. Руската общественост и българското националноосвободително движение в навечерието на Руско-турската война от 1877–1888 г. *Освобождение на България от турско иго*. София, с. 39–48.

Yastrebov, N. V., Lavrov, P. A. 1916. Istoriya bolgarskogo naroda [History of the Bulgarian People]. Petrograd, I. Yudelevich, 544 s. (In Russian).

Ястребов, Н. В., Лавров, П. А. 1916. История болгарского народа. Петроград, И. Юделевиц, 544 с.

Дата подання статті до редакції – 31.08.2023 р.